

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет лінгвістики та соціальних комунікацій
Кафедра авіаційної психології

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ

Завідувач випускової кафедри

Помиткіна Л.В.

« ___ » _____ 2021 р.

ДИПЛОМНА РОБОТА
(ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА)
ЗДОБУВАЧА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ
«БАКАЛАВР»

**Тема: ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ –
УЧАСНИКІВ БУЛІНГУ**

Виконавець: Крічка Анна Сергіївна

Керівник: старший викладач Власова-Чмерук Оксана Миколаївна

Нормоконтролер: завідувач лабораторії, викладач Гордієнко Катерина
Олександрівна

Київ – 2021

НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет лінгвістики та соціальних комунікацій

Кафедра авіаційної психології

Спеціальність 053 «Психологія»

Освітньо-професійна програма «Психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач випускової кафедри

Помиткіна Л.В.

« ___ » _____ 2021 р.

Завдання

на виконання дипломної роботи

Крічки Анни Сергіївни

1. Тема дипломної роботи: «Особливості прояву агресивності підлітків - учасників», затверджена наказом ректора від 12.03.2021 408/ст.

2. Термін виконання роботи: з 10 травня 2021р. по 20 червня 2021р.

3. Вихідні дані до роботи: вибірка – старшокласники (9 -10 класи) Ліцею ЕКО №198 у м. Київ - 40 осіб; у дослідженні були використанні методики: «Тест агресивності» Л.Г. Почебут; «Опитувальник стану агресії» Баса-Дарки; методика «Діагностики схильності до віктимної поведінки» О. Андроннікової; авторська анкета «Моє ставлення до булінгу»; методи математичної обробки: критерій Коломогорова-Смірнова, критерій Мана-Уїтні, критерій Стьюдента.

4. Зміст пояснювальної записки: дипломна робота складається з 2-х розділів. Перший розділ містить теоретичний аналіз вивчення агресивності особистості старших підлітків та їх ставлення до булінгу; у другому розділі представлено емпіричне дослідження агресивності особистості старших підлітків, проведений порівняльний аналіз отриманих результатів, надані практичні рекомендації.

5. Перелік обов'язкового графічного (ілюстративного) матеріалу: 8 рисунків, 9 таблиць.

6. Календарний план – графік

№ з/пор	Завдання	Термін виконання	Виконано
1	Вибір теми та формулювання завдань	До середини жовтня	
2	Тематичний добір та аналіз наукових праць	Листопад - грудень	
3	Оформлення теоретичної частини	Січень - лютий	
4	Методологічне обґрунтування емпіричного дослідження	Січень - лютий	
5	Проведення емпіричного дослідження	Березень - квітень	
6	Аналіз та інтерпретація отриманих результатів	Травень	
7	Оформлення дипломної роботи відповідно до ДСТУ	Травень - червень	
8	Подання дипломної роботи науковому керівнику	За кілька днів до попереднього розгляду	
9	Попередній захист дипломної роботи	За три тижні до захисту	
10	Виправлення зауважень, оформлення рецензії, відгуку наукового керівника	До подання нормоконтролеру	
11	Подання дипломної роботи нормоконтролеру та на підпис завідувачу кафедри	За день до захисту	
12	Захист дипломної роботи	У день захисту згідно з графіком	

7. Дата видачі завдання: «12» березня 2020 р.

Керівник дипломної роботи _____ Власова-Чмерук О.М.

Завдання прийняв до виконання _____ Крічка А. С.

РЕФЕРАТ

Пояснювальна записка до дипломної роботи «Особливості прояву агресивності підлітків в залежності від ставлення до булінгу»: 50 сторінок, 8 рисунків, 9 таблиць, 45 використаних джерел, 11 додатків.

АГРЕСІЯ, АГРЕСИВНІСТЬ, ВОРОЖІСТЬ, СТАН АГРЕСІЇ, СТАРШИЙ ПІДЛІТКОВИЙ ВІК, БУЛІНГ.

Об'єкт дослідження – агресивність особистості підлітка.

Предмет дослідження – прояви агресивності підлітків в залежності від ставлення до булінгу.

Мета дослідження – дослідити та порівняти прояви агресивності у підлітків.

Методи дослідження: теоретичні; психодіагностичні методики: «Тест агресивності» Л.Г. Почебут; «Опитувальник стану агресії» Баса-Дарки; «Діагностики схильності до віктимної поведінки» О. Андроннікової; авторська анкета «Моє ставлення до булінгу»; методи математичної обробки: порівняльний аналіз – критерії Мана-Уїтні та Стьюдента.

Встановлено, що існують статистично значимі відмінності в прояві особливостей агресивності підлітків відповідно до їх відношення до булінгу. Так, в групі №1 (булери-жертви) прояв загальної агресивності, індексу ворожості, схильності до агресивної поведінки, схильності до саморуйнівної та самошкідливої поведінки, емоційної агресії, самоагресії, почуття провини – більш властивий булерам; в групі №2 (булери-свідки) прояв почуття провини, схильності до некритичної поведінки, загальної агресивності -більш властивий для свідків; в групі №3 (жертви-свідки) прояв емоційної агресії, індексу ворожості, загальної агресивності, вербальної агресії, підозрливості та схильності до некритичної поведінки – більш властивий для свідків.

Матеріали дипломної роботи рекомендовано використовувати при профілактичній та корекційній роботі з підлітками із середнім та високим рівнем агресивності та агресивної поведінки, при проведенні тренінгових форм роботи з подолання агресивності підлітків в школі та позаурочній діяльності.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВИВЧЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ПСИХОЛОГІЇ.....	9
1.1. Психологічний аналіз особливостей агресивності особистості	9
1.2. Характеристика підліткової агресивності	10
1.3. Булінг як психологічна детермінанта агресивності підлітків	13
Висновок до 1 розділу.....	16
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ АГРЕСИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ В ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД ЇХ СТАВЛЕННЯ ДО БУЛІНГУ	17
2.1. Організація емпіричного дослідження.....	17
2.2. Результати емпіричного дослідження агресивності підлітків	19
2.3. Аналіз співвідношення даних щодо особливостей агресивності підлітків..	31
2.4. Рекомендації щодо профілактики булінгу серед підлітків.....	37
Висновок до 2 розділу.....	40
ВИСНОВКИ	42
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	45
ДОДАТКИ	50

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В підлітковий період відбувається пошук власної ідентичності особистості, також підлітки потребують вирішення нових важливих для них життєвих завдань, проте для цього їм бракує досвіду та навичок. Саме тому в даний період актуальною є проблема агресивності юнаків та дівчат, підґрунтям якої виступає страх, невпевненість в собі, незадоволеність власним становищем в суспільстві чи родині, переживання через надмірні вимоги батьків та вчителів, несправедливість життя.

У певних обставинах агресивність, як функціональний стан, може дезорганізувати навчальний процес та діяльність, руйнувати соціальні контакти та міжособистісні відносини, негативно впливати на свідомість підлітків та викликати в них роздратування та гнів, сприяти формуванню деструктивних форм поведінки та моделей спілкування з оточуючими людьми. Через це актуальним постає питання розуміння та вивчення витоків агресивної поведінки підлітків, а також подальше прогнозування її профілактики та корекції.

Питання агресії, агресивності та агресивної поведінки особистості розглядається в роботах багатьох науковців та дослідників (наприклад, А. Бандура, Л. Почебут, А. Стеценко, К. Лебединська, К. Андерсен, А. Басс, А. Дарки, Є. Личко, С. Дайхоф, А. Асінгер, Н.Максимова, В. Трубнікова та багато інших), проте сьогодні досі не знайдено єдиного визначення та вирішення цієї проблеми, оскільки вона складна та багатогранна.

Однією з детермінант агресивної поведінки серед підлітків є булінг, який на сучасному етапі психологічних досліджень вивчений не достатньо, хоча сучасні науковці все частіше звертаються до вивчення даної проблеми та шукають шляхи її вирішення (наприклад, Д. Лейн, В. Ортон, О.Барліт, А. Король, І. Бердишев, А. Чернякова, О. Романова, Р. Безпальча, Л.Лушпай, Д. Соловйов, та багато інших).

Явище булінгу досить поширене в сучасній школі, проте не достатньо досліджене з точки зору теорії та практики. Проблема булінгу серед підлітків частіше замовчується та не обговорюється, хоча і в нашій країні за останні роки

булінг та його наслідки для особистості набули суспільного значення. Часто булінг не вважається проявом насильства чи агресивності: вчителі та керівництво шкіл турбується про репутацію, учні перебувають в ситуації страху, батьки вважають, що це загартовує характер їхніх дітей, або навпаки – батьки постійно тікають від вирішення проблеми, змінюючи навчальні заклади, тощо.

Тобто, проблематика булінгу в шкільному середовищі не вивчається і не вирішується достатньо, а набуває більшого поширення та зростання агресивності серед дітей. Саме доволі високий рівень агресивності в суспільстві та особливо серед сучасних підлітків свідчить про актуальність тематики булінгу на сучасному етапі психологічних досліджень.

Не дивлячись на велику кількість теоретичних та практичних досліджень з теми агресивності особистості, зокрема і підліткової, сьогодні існує велика кількість невирішених питань, що роблять дану тематику актуальною. Саме це і зумовило вибір теми дипломної роботи: «Особливості прояву агресивності підлітків – учасників булінгу».

Об'єкт дослідження – агресивність особистості підлітка.

Предмет дослідження – прояви агресивності підлітків в залежності від ставлення до булінгу.

Мета дослідження – дослідити та порівняти прояви агресивності у підлітків в залежності від ставлення до булінгу.

Відповідно до мети дослідження були сформовані наступні **завдання**:

1. На основі теоретичного аналізу літературних джерел проаналізувати сутність агресії та агресивності особистості та охарактеризувати особливості агресивності підлітків.
2. Розкрити проблему булінгу як психологічної детермінанти прояву агресивності серед підлітків.
3. Емпірично вивчити особливості прояву агресивності в підлітків.
4. Виявити та проаналізувати наявність і характер відмінностей особливостей агресивності підлітків в залежності від їх ставлення до булінгу.
5. Надати практичні рекомендації щодо зниження агресивності серед підлітків.

Методи дослідження. Відповідно до завдань дипломної роботи були обрані відповідні методи дослідження: для розв'язання першого та другого завдань був застосований метод теоретичного аналізу, синтезу й систематизації наукової літератури; для вирішення третього та четвертого завдання були застосовані стандартизовані психологічні методики та методи математичної статистики: «Тест агресивності» Л.Г. Почебут; «Опитувальник стану агресії» Баса-Дарки; «Діагностики схильності до віктимної поведінки» О. Андроннікової; авторська анкета «Моє ставлення до булінгу» методи математичної обробки: критерій Коломогорова-Смірнова, критерій Мана-Уїтні, критерій Стьюдента.

Емпірична база дослідження. Вибірку склали 40 підлітків– учнів 9-10 класів Лицею ЕКО №198 у м. Київ, віком від 15 до 17 років.

Практичне значення отриманих результатів: отримані емпіричні дані щодо вивчення агресивності підлітків, яким можуть скористатися шкільні психологи та соціальні педагоги, а також вчителі для зниження та подолання рівня агресивності в підлітків та розвитку у них стійкої регуляції власних емоцій та агресивних реакцій; також, виявлені теоретичні та практичні результати роботи можуть використовуватись на профілактичних лекціях для підлітків при роботі з насильством та булінгом.

Структура роботи зумовлена логікою дослідження та складається з: 2 розділів, висновків до розділів, загального висновку, списку використаних джерел (45 найменувань), та додатків (11 найменувань). Загальний обсяг дипломної роботи – 50 сторінок, з них 45 - основного тексту. Робота містить 9 таблиць і 8 рисунків, 11 додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВИВЧЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ПСИХОЛОГІЇ

1.1. Психологічний аналіз особливостей агресивності особистості

Сьогодні відбувається швидкий розвиток агресії та агресивних форм поведінки людей, особливо серед дітей та молоді, що є суспільно-важливою проблемою. Агресія та агресивність в психологічній науці досліджувалась у різних сферах: зі сторони розвитку особистості, яка виступає суб'єктом життєдіяльності, через діяльнісне опосередкування розвитку особистості, через теоретичний підхід взаємозв'язку соціальних та біологічних факторів становлення та розвитку особистості, зі сторони загальної агресивності, через гуманістичні положення розвитку особистості, через положення генетичної психології та психологічних особливостей розвитку психіки людини, тощо[13;41].

Багато науковців та дослідників і сьогодні не можуть визначитись із остаточним формулюванням поняття агресії та агресивності особистості. Тому пропонуємо розглядати вказані категорії через призму наступних визначень[33;41]: *агресія* - спрямована та мотивована поведінка людини, що носить деструктивний характер та суперечить поведінковим нормам та суспільному життю загалом і приносить шкоду (психологічну або фізичну) об'єктам та суб'єктам спрямування; *агресивність* – це ситуація готовності людини до агресивної поведінки, яка виступає стійкою характеристикою особистості.

Тож, для того аби виокремити певне та конкретне визначення агресивності варто розглянути її через призму основних наукових підходів[10;41;42]: відповідно до *етіологічного підходу* агресивність є вродженим інстинктом в поведінці людини – інстинкт смерті, який спрямовується проти себе і приносить руйнівні наслідки для особистості; агресивність людини має тісний зв'язок із її сексуальністю та лібідним розвитком – кусання, плювання, руйнування, прояв жорстокості, порушення правил, тощо; агресивність розглядається також як інстинкт виживання

людини – вона сприяє природному відборі; *відповідно до соціологічного підходу* агресивність особистості пояснюється через моделі поведінки та їх вплив на саму людину; *відповідно до діяльнісного підходу* в психології агресивність пояснюється через параметри діяльності кожної людини, через її готовність до агресивних дій ; *відповідно до поведінкового підходу* агресивність вивчається через аспекти поведінкових форм індивіда – або через його соціальну поведінку, або через природну діяльність та форми поведінки; *відповідно до мотиваційного підходу* агресивність проявляється через прагнення, бажання та цілі людини; *відповідно до аксіологічного підходу* агресивність проявляється через емоційність та емоційні реакції й стани особистості; *відповідно до особистісного підходу* агресивність розглядається як певна властивість та риса особистості, що під впливом різних факторів по різному проявляється.

Серед факторів-чинників, які впливають на агресивність особистості можна виділити наступні[42;43]: статеві, вікові, освітні причини, професійні, соціальні, соціокультурні, економічні, біологічні. Серед найпоширеніших форм та типів агресії в психології виділяють наступні[26]: фізична агресія, вербальна агресія, пряма агресія, непряма агресія, інструментальна агресія, ворожа агресія, аутоагресія.

1.2. Характеристика підліткової агресивності

Агресивність та агресивна поведінка в підлітковому віці є актуальним предметом вивчення багатьох дисциплін та наук. Психологи та психофізіологи детермінують підліткову агресивність як стійку та головну рису перехідного віку, тому що відбувається зміна гормонального фону, розвиток когнітивних процесів та інтелектуальних здібностей дитини. Підлітковий вік – це період біологічної перебудови організму та психологічної переоцінки особистості. Науковці в сфері вікової психології виділяють дві основні категорії: підлітковий вік – 11-15 років, а

також старший підлітковий вік або рання юність – 16-19 років.[6;7] Для підліткового віку є характерними наступні риси та властивості особистості: наявність емоційної нестійкості, сором'язливості, підвищена агресивність, високий рівень конфліктності, прояв максималізму та високий рівень тривожності, намагання стати самостійним та незалежним від дорослих, бажання не миритися з надмірною увагою батьків[2;12;25].

У психології агресивності підлітків визначається дві головні тенденції: перша орієнтується на біологічні механізми де головна роль відводиться нейрофізіологічним медіаторам та функціональних станів; друга тенденція характеризує агресивність через динамічну теорію агресивної поведінки підлітків, коли головним активуючим механізмом являється процес патологічного розвитку особистості та вікові кризи[6;8;19;25].

Агресивність підлітків – доволі складний та тривалий процес, що поєднує взаємодію різних факторів: вплив сім'ї, взаємостосунки з однолітками, вплив засобів масової інформації, спостереження за агресивними діями дорослих (наприклад батьків), покарання, тощо[17].

Підлітки часто схильні відтворювати агресивну поведінку своїх батьків у стосунках та при вирішенні конфліктних ситуацій. Наприклад, під час конфлікту між братами чи сестрами, підлітки керуються зразками батьківської агресивної поведінки, і обирають так ж методи вирішення конфлікту як і їх батьки – тобто відбувається наслідування[24;30].

Коли відбувається поєднання різних негативних факторів– то можна говорити про виникнення емоційних порушень у відносинах з оточуючими людьми. Часто підлітки потрапляють під негативний вплив підліткової групи, яка може впливати на формування асоціальної поведінки та життєвих цінностей. Також, спосіб життя підлітків, їх оточуюче середовище та коло осіб, з якими вони спілкуються, може призводити до формування девіантної поведінки[40;41].

Сучасні підлітки часто спостерігають за своїми однокласниками і копіюють форми їхньої поведінки під час різних конфліктів та складних ситуацій. Часто,

агресивний підліток в одній групі стає своєрідним «ізгоєм», проте може знайти підтримку та вираження в агресивності серед інших підліткових угруповань[44].

Також, варто проаналізувати й те, що великий вплив на формування агресивності та агресивної поведінки серед підлітків здійснюють засоби масової інформації (ЗМІ). Надмірне демонстрування насильства на телебаченні та перегляд підлітками жорстоких сцен знижує чутливість дітей до агресії, а також зменшує важливість внутрішніх ресурсів, які стримують прояв агресії. Вплив ЗМІ породжує прояв агресивності в підлітковій поведінці та формує невірний образ сприйняття соціального оточення та реальності[42;44].

Підлітковий вік поєднує в собі певні періоди із різними рівнями прояву агресивної поведінки. Проаналізуємо їх зміст[7;8;30]: *у підлітковому віці 10-11 років* у дітей спостерігається критичне ставлення до своєї особистості, хлопці та дівчата негативно себе характеризують - у них переважає прояв грубості та жорстокості; переважає прояв фізичної агресивності, найменше вони використовують непряму агресію; *у підлітковому періоді віком у 12-13 років* юнаків та дівчат зберігаються негативні якості та прояв негативних форм поведінки, проте додається оцінка зі сторони оточуючих – батьків, вчителів та друзів; найбільшого прояву отримує негативізм, і зростає також і фізична й вербальна агресія; *у підлітковому періоді віком у 14-15 років* уже можна спостерігати ситуацію, коли підлітки здатні співставляти індивідуальні особистісні риси та форми поведінки відповідно до норм та правил; домінує вербальна агресія.

Отже, серед головних чинників, які впливають на агресивність підлітків та їх агресивну поведінку можна назвати наступні[30;41]: спрямованість та самосвідомість – низький рівень моральних уявлень та цінностей, неадекватна самооцінка, тощо; індивідуально-психологічні чинники – нестабільність прояву емоцій, висока тривожність, низький показник інтелекту, відсутність самоконтролю; соціально-психологічні чинники – статус в групі, низька адаптація, негативний емоційний клімат в сім'ї, погане виховання, вплив ЗМІ та соціальних мереж, тощо.

1.3. Булінг як психологічна детермінанта агресивності підлітків

Булінг як психологічно-соціальну проблему в середовищі розвитку та діяльності підлітків вивчали та досліджували велика кількість науковців (Д. Олвеус, П. Хайнеман, В. Бегас, М. Кравцова, А. Чернякова, О. Романова, Р. Безпальча, Л. Лушпай, Д. Соловійов та інші). Проте сьогодні дана проблема не втратила своєї актуальності і потребує активного реагування та вирішення, найбільше серед дітей та молоді. Булінг можна пояснити як форму психічного насильства, що проявляється через певний утиск, цькування, випадки дискримінації, псування речей та вчинення фізичної шкоди іншій особі. Тобто, булінг – це довготривалий процес жорсткого та насильницького ставлення однієї людини до іншої (дитини до дитини); це також можна визначити як деструктивну поведінку, при якій кривдник вчиняє певні насильницькі дії до жертви, що не може захиститись, така поведінка направлена на отримання психологічного або фізичного задоволення [14;21;27].

Серед характерних компонентів булінгу варто виділити [35;36;37]: прояв агресивної поведінки та насильства; систематичний характер булінгу; даний процес відбувається у взаємовідносинах, а його учасники мають різну владу та фізичну силу; булінг вчиняється свідомо та навмисно. Булінг можуть спричинювати такі мотиви та прагнення [18;28]: помста, заздрість, підкорення, прагнення бути лідером, намагання нейтралізувати суперників, невідповідність цінностей та поглядів, нездатність до толерантного ставлення стосовно інших, агресивна та віктимна поведінка, відсутність хобі та відпочинку, бажання принижувати іншого, прагнення до самоствердження, тощо.

Серед загальної класифікації булінгу варто охарактеризувати такі види [28;43]: *прихований*, що проявляється у бойкотах, маніпуляціях, розповсюдженню чуток та брехні, тощо, такий булінг частіше притаманний дівчаткам; *прямий булінг* проявляється у фізичній агресії, в сексуальному та психологічному насильстві – наприклад, переслідування, залякування, емоційний та моральний тиск, тощо.

Оскільки в другому розділі будуть досліджуватись прояви агресії підлітків, то актуально проаналізувати типи шкільного булінгу[16;18;32]: *фізичний булінг* – навмисне вчинення певних фізичних дій, наприклад – штовхання, удар, стусани, тілесні ушкодження, образливі жести, фізичне приниження, тощо; *психологічний булінг* – форма цькування, яка характеризується впливом на психіку індивіда через образи, насміхання, залякування і навіть переслідування, тощо; *кібер-булінг* – процес приниження дитини через сучасні цифрові технології – різні інтернет ігри (наприклад «синій кит» або «червона сова»), надсилання погроз через соціальні мережі чи електронну пошту, маніпулювання фото-матеріалами, тощо.

В структурі булінгу є такі складові як: булер, жертва та свідок[4;20;32]: *булери*, це зачасту, підлітки, які мають нарцисичні риси поведінки, прагнуть до отримання влади, намагаються самоствердитись за рахунок інших дітей, часто такі особи грають на публіку; через підкорення інших осіб булери намагаються досягати поставлених цілей, вони бажають опинитись у центрі уваги, вважають, що вони кращі за інших та мають вищий соціальний статус; *спостерігачі* – це учасники булінгу, які не є прямими активними діячами даного процесу, часто у них виникає почуття провини через ігнорування можливості постояти за іншого; такими учасниками булінгу стають ті, які самі бояться опинитись на місці жертви, вони прагнуть не бути поміченими та не виділятися; *жертвою булінгу* можуть бути як випадкові діти, так і обрані навмисно, також діти самостійно можуть поставити себе на роль жертви; частіше за все жертвами булінгу є чутливі діти, яким важко відстоювати свої позиції та захищати себе, часто вони невпевнені в собі; жертви булінгу часто мають певні відмінності.

Серед причин виникнення явища булінгу можна виділити[1;3;14]: *особистісні*- фізичні або психологічні особливості, інтелектуальний розвиток, зовнішність, манера поведінки, успішність в класі, цінності, віра, національність, тощо; *сімейні* - відсутність близькості у стосунках з батьками, слабкий або навпаки сильний контроль батьків над дитиною, гіперопіка, жорстоке поводження з дитиною, вчинення насильства; *фактори середовища*- авторитарність у стилі виховання та навчання з боку вчителів; ситуація, коли вчитель виділяє певного

учня/ученицю серед інших; низький контроль або його відсутність стосовно поведінки учнів зі сторони керівництва школи; *соціальні фактори*-гендерні особливості, сексуальні схильності, нерівність в економічному плані, тощо.

Актуальним постає аналіз «піраміди ненависті», що включає в себе 5 рівнів[1;37;45]: *рівень упередженого ставлення* характеризується прийняттям стереотипного мислення та поведінки; наступний *рівень дій*, що базуються на упередженнях, має на меті використання грубих та принизливих жартів, соціальну ізольованість, насмішку і грубі образи; *рівень дискримінації* характеризується виокремленням певної особи через її групову приналежність та характерні їй способи поведінки; *рівень жорстокості* характеризується вчиненням насильницьких та жорстоких дій по відношенню до інших(наприклад до ЛГБД спільноти); останній і найвищий *рівень це геноцид*, який характеризується знищенням групи людей через їх приналежність до цієї ж групи чи спільноти.

Оскільки булінг це тривалий та часом системний процес вчинення насильства та агресії стосовно іншої людини, то варто проаналізувати і наслідки такого явища для його учасників[18;31]: у *жертви булінгу* відбувається погіршення в навчанні, підвищення прояву агресивності, зменшення кількості друзів та погіршення комунікативних вмінь, виникнення психічних та емоційних розладів, схильність до девіантної поведінки; у *булерів* проявляються проблеми у взаємовідносинах із іншими людьми, вони проявляють надмірну агресивність, у них спостерігається низький рівень соціалізації; у *свідків* формується негативний досвід протидіяння в ситуації насильства та агресії, вони відчують сором за власну поведінку.

В сучасній школі все частіше спостерігаються випадки булінгу та кібербулінгу серед учнів, а в основному серед підлітків. Проте існують і випадки булінгу по відношенню учнів до вчителів та навпаки, вчителів до підлітків(дуже рідкі випадки). Проте, якщо вчитель усвідомлює власну поведінку, а також розуміє всі аспекти покарання, то підлітки та молодь, навпаки - вважають, що ніякої відповідальності вони не понесуть за таку поведінку. Все сказане вище, свідчить про те, що проблема булінгу сьогодні є актуальною, оскільки булінг виступає детермінантою агресивної поведінки людини.

Висновки до розділу 1

На основі проведеного теоретичного аналізу вивчення агресивності особистості можна зробити наступні висновки.

Агресивність – це ситуація готовності людини до агресивної поведінки, яка виступає стійкою характеристикою особистості. Серед головних різновидів агресії особистості варто виділити: фізичну, вербальну, пряму-непряму, інструментальну, ворожу, самоагресію. Серед актуальних причин, які здійснюють вплив на прояв та характер агресивності особистості виділяють: статеві, вікові, навчальні, етнічні, расові, професійні, соціальні, психологічні, біологічні, соціокультурні.

Серед головних чинників, які впливають на агресивність підлітків та їх агресивну поведінку можна назвати наступні: спрямованість та самосвідомість – низький рівень моральних уявлень та цінностей, неадекватна самооцінка, тощо; індивідуально-психологічні чинники – нестабільність прояву емоцій, висока тривожність, низький показник інтелекту, відсутність самоконтролю та прогнозування поведінки; соціально-психологічні чинники – статус в групі, низька адаптація, негативний емоційний клімат в сім'ї, погане виховання, вплив ЗМІ та соціальних мереж, тощо.

Булінг у школі – це доволі складний процес, що розуміється як соціальна ситуація, що має специфічний характер та виникає в групі на заснованих порушеннях поведінки та стосунків, така поведінка породжує специфічну динаміку серед учнів – розподіл ролей (булер, жертва, свідок) та статусу, руйнування цінностей та норм групи, тощо. Шкільний булінг може виникати в ситуації боротьби учнів за владу чи високий статус, коли є потреба задоволення власних потреб та цінностей, коли така поведінка стає маніпулятивною в соціумі, на основі чого утворюється специфічна, часто негативна, групова динаміка та відбувається низький рівень розвитку особистості сучасної молоді.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ АГРЕСИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ В ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД ЇХ СТАВЛЕННЯ ДО БУЛІНГУ

2.1. Організація емпіричного дослідження

Метою даного емпіричного дослідження було - дослідити та порівняти прояви агресивності у підлітків в залежності від ставлення до булінгу. Для виявлення особливостей агресивності підлітків використовувались методики: авторська анкета «Моє ставлення до булінгу»; «Тест агресивності» Л.Г.Почебут; «Опитувальник стану агресії» Баса-Дарки; «Діагностика схильності до віктимної поведінки» О. Андроннікової. Для обробки результатів використовувались методи SPSS: для знаходження статистично значимих відмінностей у прояві агресивності відповідно із ставленням до булінгу підлітків використовувались критерії – Т-Стюдента та U-Мана-Уїтні.

Дослідження значимих відмінностей у прояві агресивності відповідно до показника ставлення до булінгу в підлітків проводилось на базі Ліцею ЕКО №198 у м. Київ: вибірку склали 40 підлітків– учнів 9-10 класів, віком від 15 до 17 років.

Авторська анкета «Моє ставлення до булінгу». Дана анкета розроблена з метою визначення ставлення підлітків до булінку. Вона складається із 16 запитань із закритими та відкритими варіантами відповідей. Відповідно до відповідей респондентів можна визначити належність підлітків до однієї з груп: «булери, жертви булінгу, свідки булінгу» (див. Додаток А).

«Тест агресивності» Л.Г. Почебут. Дана методика використовується з метою діагностики агресивної поведінки особистості, а саме визначити індивідуальний стиль поведінки людини в стресових ситуаціях і особливості пристосування до умов соціального середовища. Методика складається із 40 тверджень-запитань, на які потрібно відповісти – «так/ні» або «+/-». Оцінюються наступні шкали методики: фізична та вербальна агресія, предметна та емоційна агресія і самоагресія. Відповідно до ключа підраховуються отримані бали за кожною окремою шкалою

та визначаються рівні прояву того чи іншого виду агресії: високий, середній та низький рівні прояву агресії особистості. На основі отриманих результатів за кожною окремою шкалою визначається загальний показник агресивності шляхом сумування всіх балів за шкалами: визначається низька, середня та висока агресивність.

«Опитувальник стану агресії» Баса-Дарки. А. Басс та А. Дарка створили методику, за допомогою якої можна диференціювати прояви агресії та ворожості особистості, а саме такі показники як: фізична, вербальна та непрямая агресія, роздратування та негативізм, образа та підозріливість, почуття провини.

Методика містить 75 запитань, на які потрібно відповісти «так/ні». Отримані результати інтерпретуються відповідно до ключа та визначається рівень прояву кожного показника агресивної поведінки. На основі отриманих показників визначаються: індекс ворожості (сумуються показники шкал «образя та підозріливість») та індекс агресивності (сума показників шкал «фізична, вербальна агресія та роздратування»).

«Діагностика схильності до віктимної поведінки» О. Андроннікової. Дана методика є стандартизованим тестом діагностики схильності особистості до віктимної поведінки. Об'єктом даної методики є соціальні та особисті установки індивіда. Даний тест-опитувальник містить спеціалізовані шкали, які дозволяють дослідити схильність до певних форм віктимної поведінки: агресивна поведінка, схильність до саморуйнівної та самошкідливої поведінки, схильність до гіперсоціальної поведінки, схильність до залежної та безпорадної поведінки, схильність до некритичної поведінки, реалізована віктимність, шкала бажаності відповідей.

Методика містить 86 запитань. Сирі результати переводяться в значення стенов. Оцінка результатів відбувається за ключем методики відповідно до таких рівнів: нормальний рівень, занижений та підвищений рівень. На основі отриманих результатів у стенох будується профіль віктимної поведінки і проводиться подальша інтерпретація.

2.2. Результати емпіричного дослідження агресивності підлітків

Авторська анкета «Моє ставлення до булінгу» дала можливість визначити, які ролі притаманні підліткам відповідно до їхнього ставлення до такого явища як булінг. Для початку проаналізуємо відповіді респондентів на запропоновані їм запитання:

1. Відповідно до першого запитання *«Як ти розумієш, що таке булінг?»* - було визначено, що 67% розуміють його значення, 21% - не розуміють, 12% - відповіли, що не знають, що це за питання. Серед основних пояснень розуміння булінгу, підлітки вказали наступні: вчинення фізичної агресії до інших, застосування психологічного тиску, приниження та знуцання над іншою людиною.

2. Друге питання *«Чи стикався ти з випадками булінгу в школі/в класі?»* 56% підлітків відповіли «так», а 44% - «ні».

3. На наступне запитання *«Чи можеш ти назвати приклади вчинків, дій, слів, які можна розцінити як прояв булінгу у твоєму класі?»* підлітки запропонували найбільше наступних прикладів: бійки, словесні образи, псування особистих речей, знуцання та насміхання в соціальних мережах, тощо.

4. Відповідаючи на запитання *«Особисто ти як ставишся до проявів агресії та булінгу?»*, 7% респондентів позитивно відносяться до прояву агресії, 11% - нейтрально, 3% -байдуже, 70% - негативно, а 9% не відповіли.

5. На запитання *«Чи є у твоєму класі учні, схильні до агресивної поведінки та булінгу?»* 21% не визначились, 49% - так, а 30% - не знають таких осіб.

6. Також, підліткам було задано питання *«На твою думку, чи є булінгом ситуація, коли фізичне насильство відсутнє, але є емоційне насилля?»*, на що вони відповіли: 56% вважають, що булінгом є і емоційне насилля, 28% - так не вважають.

7. На запитання *«Чи був/ла ти в ситуації, коли тебе «обрали» на позицію жертви та вчиняли насильство»* підлітки відповіли наступним чином: 35% - так, були, 14% - часто піддавались булінгу, 31% - підлітків не були в таких ситуаціях.

8. На наступне запитання *«Чому інші учні здійснювали булінг щодо тебе?»* 29% респондентів – відповіли, що не знають, 30% - через зовнішність, 12% - через прихильніше ставлення вчителя, 29% - не знаю, чому до них чинили булінг.

9. На запитання *«Чи був/ла ти в ролі буллера?»* підлітки відповіли наступним чином: 25% підлітків відповіли так, тобто були в ролі буллера, 31% - час від часу, 44% - не були в такій ролі.

10. Відповідаючи на запитання *«Чи був/ла ти свідком булінгу в школі/класі?»* 40% респондентів – були в ролі свідків, 28% - час від часу стикались із такими ситуаціями, а 32% - відповіли, що не зіштовхувались із позицією свідка.

11. На наступне запитання *«Як ти чиниш в ситуації булінгу стосовно себе?»* були отримані такі результати: 21% - не зазнавали булінгу, 11% підлітків відстоюють себе, 40% - прогулюють школу, 18% підлітків – роблять вигляд, ніби нічого не сталось, і 10% респондентів звертаються за допомогою до дорослих.

12. На запитання *«Як ти чинив/ла, коли твій одноліток перебував у ситуації булінгу?»* підлітки відповіли таким чином: 22% - нічого не робили (свідки байдужі); 20% - нічого не робили, але відчували, що варто допомогти (свідки пасивні зі сторони жертви); 31% - намагались допомогти (активні свідки з боку жертви), 20% - підтримували кривдника (активні свідки з боку буллера).

13. Також, підліткам було поставлене запитання *«Як ти можеш протистояти тиску з боку буллерів?»* на що вони відповіли: 26% респондентів вважають, що ніяк; 20% - вважають за правильне звернутись по допомогу до батьків; 25% - прагнуть самостійно вирішувати ситуацію; 16% - не знають, як чинити; 13% - вважають, що варто відповісти кривднику тим самим способом.

14. На запитання *«Як на твою думку, можна запобігати булінгу в школі?»* 26% підлітків вважають, що ніяк, 22% - вважають, що це можливо через допомогу вчителів або батьків, 18% - впевненні, що шкільний психолог може допомогти в такій ситуації, 34% підлітків – не знають як можна вирішити дану проблему.

15. Відповідаючи на запитання *«Як ти вважаєш, чи можуть школярі самі «розібратися» з ситуацією булінгу, без втручання дорослих?»* то 28% підлітків вважають, що можуть самостійно вирішити проблему, оскільки це справа самих

дітей; 30% респондентів думають, що можуть самі вирішити таку проблему але бояться осуду; 20% підлітків не можуть зарадити ситуації, оскільки дорослі можуть чинити більший вплив на вирішення проблеми; 12% - не знають як можна зарадити; а 10% підлітків - вважають, що дорослі можуть їм допомогти.

16. На запитання *«Ти знаєш, до кого звернутись по допомогу у випадку булінгу?»* 26% підлітків відповіли, що не знають; 20% - звернуться до батьків або вчителів; 24% - знають про існування гарячої лінії щодо захисту прав дитини; 12% підлітків – вважають, що варто звертатись на гарячу лінію протидії булінгу; а 18% респондентів – відповіли, що їм байдуже.

Відповідно до отриманих відповідей підлітків були визначені рольові позиції юнаків та дівчат, стосовно того, яку позицію в ситуації булінгу, вони займали. Отже, відповідно до отриманих результатів анкетування, 35% підлітків ставали жертвами булінгу, 25% - самі були в ролі агресорів, тобто чинили булінг, а 40% підлітків – були на позиції спостерігача за даним процесом.

Отже, можна сказати, що жертвами булінгу частіше стають підлітки, які мають певні відмінності від інших, наприклад: зовнішністю, особливостями інтелектуального чи фізичного розвитку, рівнем знань, показником матеріального забезпечення, тощо. Якщо говорити за булерів, то ними стають ті підлітки, які виховуються без обмежень та заборон, отримують мало уваги від родини, через проблему самовираження та самоствердження, тощо. З боку підлітків-жертв булінгу можуть бути присутні свідки, які варто поділи на категорії: активні – підлітки, що намагаються допомогти та не можуть миритись із насильством, пасивні – особи вважають, що не можуть наважитись на допомогу, і байдужі – такі не мають чіткої позиції та ніяк не приймають участі в ситуації булінгу. З боку булера також можуть бути присутні свідки: послідовник - підлітки підтримують дії кривдника та позитивно ставляться до агресії; активні спостерігачі – підлітки, що відкрито демонструють задоволення від булінгу та всіляко підтримують кривдника; пасивні спостерігачі – підлітки, що отримують задоволення від спостереження за процесом, проте не проявляють ніякої активності в ньому.

За допомогою проведення методики «Опитувальник агресивності» Л.Г.Почебут були дослідженні показники агресії підлітків, та отримані загальні результати всіх опитаних були занесені до загальної таблиці даних (див. Додаток Б). Після кількісного аналізу загальних результатів були отримані наступні показники що наведені в таблиці 2.2.:

Таблиця 2.2

Показники типів агресії серед підлітків

Показники	Низький рівень		Середній рівень		Високий рівень	
	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%
<i>Вербальна агресія</i>	4	10	28	70	8	20
<i>Фізична агресія</i>	6	15	18	45	16	40
<i>Предметна агресія</i>	3	8	32	80	5	12
<i>Емоційна агресія</i>	7	18	20	50	13	32
<i>Самоагресія</i>	12	30	22	55	6	15
<i>Загальний показник</i>	0	0	39	97	1	3

Як видно з таблиці 2.2. у підлітків показники типів агресії домінують на середньому рівні: вербальна агресія – 70%(28 осіб), фізична агресія – 45%(18 осіб), предметна агресія – 80% (32 особи), емоційна агресія – 50% (20 осіб), самоагресія – 55% (22 особи), загальний показник агресії у підлітків також домінує на середньому рівні – 97% (39 осіб). Для більше детального аналізу були побудовані графіки із показниками типів агресії підлітків відповідно їхнього ставлення до булінгу, а саме їхньої ролі: булер, жертва, свідок. На графіку 2.2. зображені результати показників агресії групи підлітків-булерів:

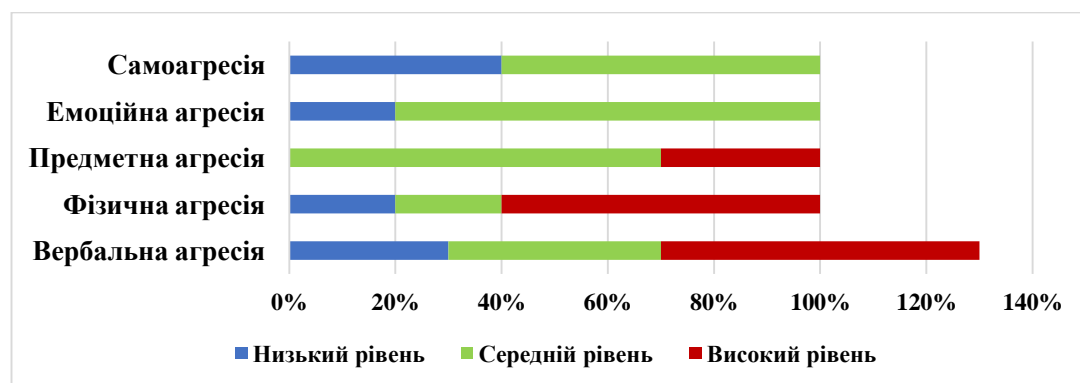

Рис.2.2. Показники типів агресії підлітків-булерів

Отже, за допомогою графіка 2.2. видно, що у підлітків-булерів вербальна (60%) та фізична (60%) агресія домінують на високому рівні, а предметна (70%), емоційна (80%) агресія та самоагресія (60%) – переважають на середньому рівні.

Відповідно до отриманих результатів, підлітки схильні до прояву агресії більше у фізичній та вербальній формах: застосування фізичної сили – штовхання, бійка, стусани; використання словесних форм – образи, грубі слова, насміхання, крик, насмішки.

Також в підлітків-булерів досить високі показники предметної та емоційної агресії, що свідчить про емоційне супроводження агресивних дій та поведінки, і використання певних об'єктів у процесі прояву агресії стосовно іншої особи.

На графіку 2.3. зображені результати показників агресії підлітків-жертв:

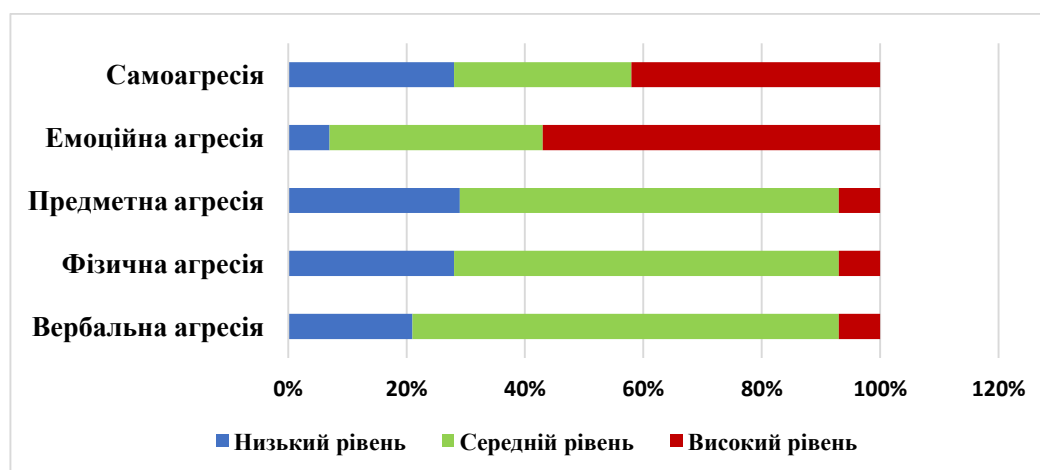

Рис.2.3. Показники типів агресії підлітків-жертв

Отже, за допомогою графіка 2.3. видно, що у підлітків-жертв вербальна (72%), фізична (65%) та предметна (64%) агресія домінують на середньому рівні, емоційна (57%) агресія та самоагресія (42%) – переважають на високому рівні.

Відповідно до отриманих даних, у підлітків, що займають позицію жертви домінують емоційні прояви агресивності, а також самоагресія: тобто, в ситуації вчинення до них агресивних дій, такі підлітки схильні винити самих себе та злитись на себе, вони можуть або надто емоційно реагувати на ситуацію булінгу чи певних агресивних дій, або навпаки – не проявляти емоцій, закриватись в собі.

На графіку 2.4. зображені результати показників агресії підлітків-свідків:

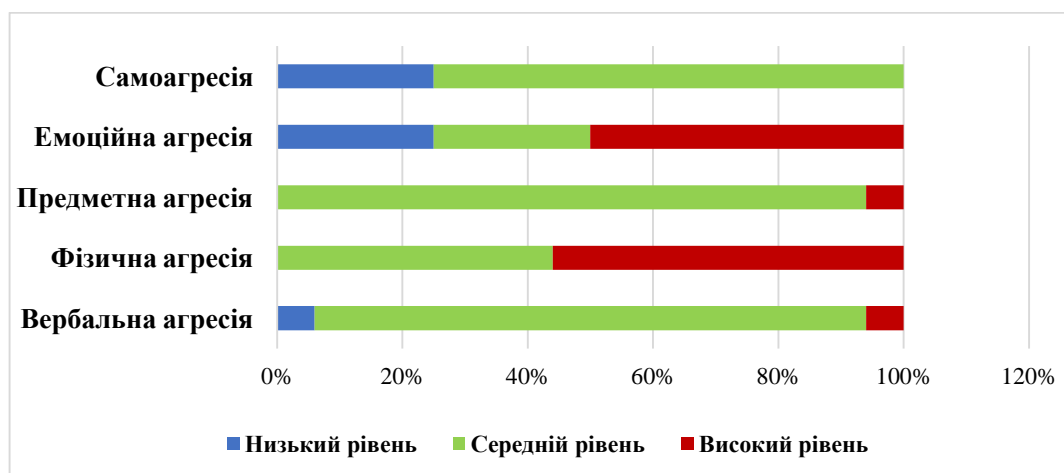

Рис.2.4. Показники типів агресії підлітків-свідків

Отже, за допомогою графіка 2.4. видно, що у підлітків-свідків вербальна (88%), предметна (94%) агресія та самоагресія (75%) – домінує на середньому рівні прояву; фізична (56%) та емоційна (50%) агресія – домінують на високому рівні. Відповідно до отриманих даних, у підлітків, що займають позицію свідків домінують прояви фізичної та емоційної агресії, що свідчить про їхню активну роль під час спостереження акту вчинення агресії стосовно когось, вони можуть допомагати кривднику та приймати участь у булінгу, чинити емоційний та психологічний тиск. Домінування самоагресії та вербальної агресії на середньому рівні характеризує підлітків як пасивних свідків, тобто вони підтримують кривдника під час прояву ним агресії стосовно іншої особи, проте активних дій не проявляють – можуть користуватись вербальними агресивними проявами, наприклад образами чи грубими словами.

За допомогою проведення методики «Опитувальник стану агресії» Бассар-Дарки були дослідженні показники форм агресивної поведінки підлітків, отримані загальні результати всіх опитаних були занесені до загальної таблиці даних(див. Додаток В). Після кількісного аналізу загальних результатів були отримані наступні показники характеристик прояву форм агресії серед підлітків 2.3.:

Показники форм агресії підлітків, у %

Показники	<i>Рівні прояву</i>				
	Низький рівень	Середній рівень	Підвищений рівень	Високий рівень	Дуже високий рівень
Фізична агресія	30	63	7	0	0
Непряма агресія	50	40	7	0	3
Роздратування	10	55	23	5	7
Негативізм	70	23	7	0	0
Образа	33	45	12	3	7
Підозріливість	20	40	20	10	10
Вербальна агресія	17	20	26	17	20
Почуття провини	10	35	40	12	3
Індекс ворожості	17	53	30	0	0
Індекс агресивності	10	50	37	3	0

Отже, з таблиці 2.3. видно, що фізична агресія в підлітків домінує на середньому рівні 63% (25 осіб), непряма агресія 50% (20 осіб) – на високому рівні, роздратування домінує на середньому рівні 55% (22 особи), негативізм переважає на низькому рівні – 70% (28 осіб), образа 45% (18 осіб) – на середньому, підозріливість домінує на середньому рівні 40% (16 осіб), вербальна агресія 26% (10 осіб) – має підвищений рівень прояву, почуття провини 40% (16 осіб) – також підвищений рівень, індекс ворожості 53% (21 особа) та індекс агресивності 50% (20 осіб) в підлітків переважає на середньому рівні. Для більш детального аналізу був побудований графік із показниками форм агресії підлітків відповідно їхнього ставлення до булінгу:

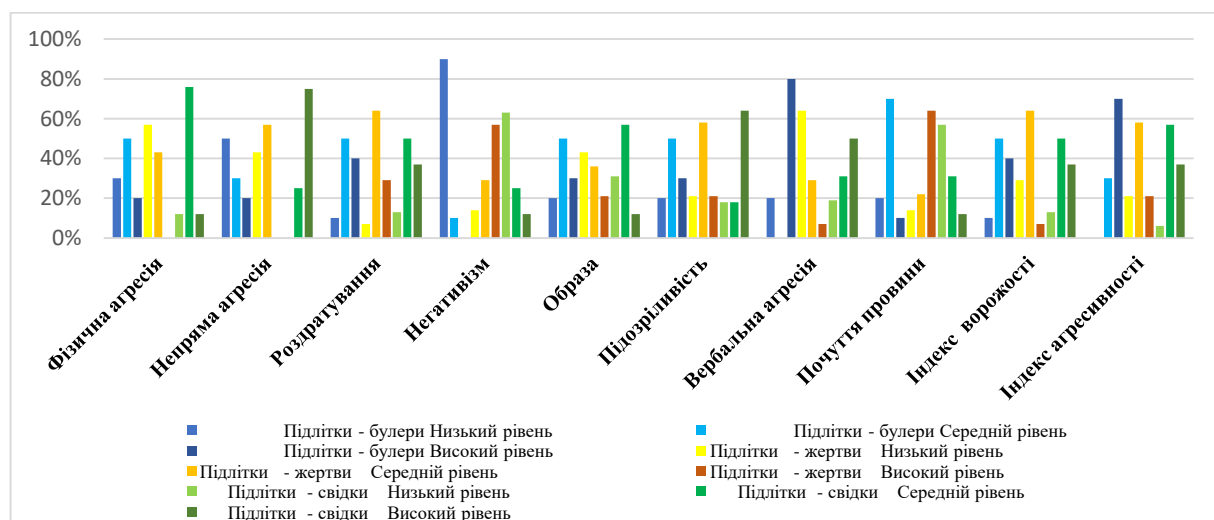

Рис.2.5. Відсоткове співвідношення показників форм агресії серед підлітків

Відповідно до графіка 2.5. у групі підлітків-булерів домінують такі показники як: на низькому рівні – непряма агресія, негативізм; на середньому рівні – фізична агресія, роздратування, образа, підозріливість, почуття провини, індекс ворожості; на високому рівні – вербальна агресія, індекс агресивності. Тобто, підліткам властиво проявляти фізичні та вербальні форми агресії, часто їм властиво відчувати роздратування та проявляти ворожість у ставленні до інших людей, особливо слабших за себе. Також, підліткам властиво відчувати почуття провини, що свідчить про те, що час від часу вони задумуються над своїми вчинками і шкодують.

Відповідно до графіка 2.5. у групі підлітків-жертв домінують такі показники як: на низькому рівні – фізична агресія, образа, вербальна агресія; на середньому рівні – непряма агресія, роздратування, підозріливість, індекс ворожості та агресивності; на високому рівні – негативізм, почуття провини. Тобто, отримані результати свідчать про те, що в загальному підліткам не властиво проявляти пряму фізичну та вербальну агресію, більшого розвитку у них мають непрямі форми прояву агресивної поведінки. Також варто сказати, що підлітки-жертви відчувають негативізм, що формує у них негативне ставлення до себе та свого становища в групі.

У підлітків-свідків домінують такі показники як: на низькому рівні – негативізм, почуття провини; на середньому рівні – фізична агресія, роздратування, образа, індекс ворожості, індекс агресивності; на високому рівні – непряма агресія, підозріливість, вербальна агресія. Такі результати характеризують підлітків-свідків як осіб, що під час процесу вчинення агресивних дій стосовно когось чи булінгу – вони займають позиції спостерігачів, та схильні до прояву непрямої та вербальної агресії.

За допомогою проведення методики «Діагностика схильності до віктимної поведінки» О. Андроннікової були дослідженні показники форм агресивної віктимної поведінки підлітків (див. Додаток Д). Після кількісного аналізу загальних результатів були отримані наступні показники характеристик прояву форм агресії серед підлітків 2.4.:

Показники форм віктимної поведінки підлітків, у %

Показники	Рівні прояву		
	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Схильність до агресивної віктимної поведінки	23	70	7
Схильність до саморуйнівної поведінки	23	50	27
Схильність до гіперсоціальної поведінки	23	47	30
Схильність до залежної і безпорадної поведінки	25	70	5
Схильність до некритичної поведінки	25	62	13
Шкала реалізованої віктимності	60	32	7

Як видно у таблиці 2.4. загальні групові показники розподілились наступним чином: схильність до агресивної віктимної поведінки у підлітків домінує на середньому рівні – 70% (28 осіб); схильність до саморуйнівної та самошкідливої поведінки – переважає на середньому рівні 50% (20 осіб); схильність до гіперсоціальної поведінки – домінує на середньому рівні у 47% (19 осіб) підлітків; схильність до залежної і безпорадної поведінки – переважає на середньому рівні у 70% (28 осіб); схильність до некритичної поведінки в підлітків переважає на середньому рівні – 62% (25 осіб); а показник реалізованої віктимності домінує на низькому рівні у 60% (24 особи) респондентів.

Також, на основі отриманих результатів був побудований профіль групової віктимної поведінки із врахуванням всіх шкал(див. рис.2.6.):

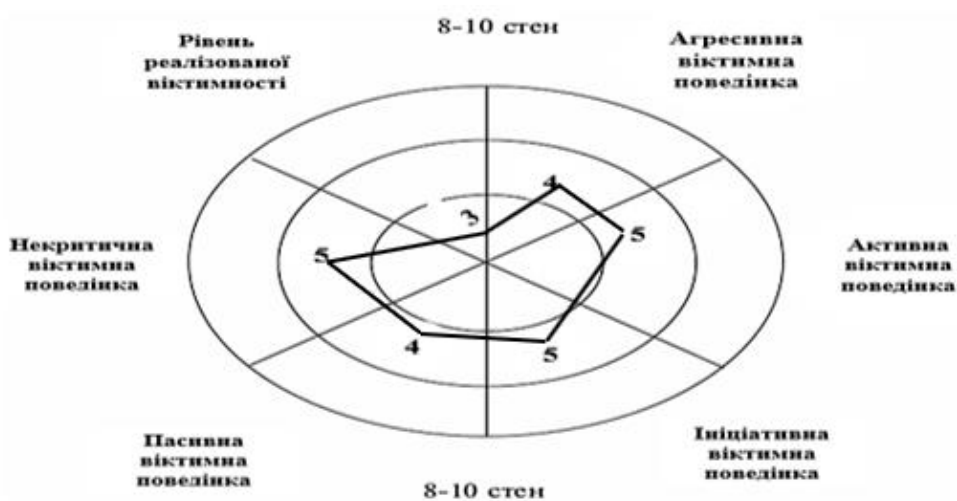

Рис.2.6. Профіль віктимної агресивної поведінки підлітків

У підлітків усі показники віктимної поведінки – агресивна, активна, ініціативна, пасивна, некритична знаходяться на середньому рівні прояву, окрім реалізованої віктимності, що домінує на середньому рівні. Отримані результати свідчать, що підлітки мають схильність до прояву агресивної поведінки, яка призводить до саморуйнування та нанесення школи стосункам; також серед підлітків є і ті, які поводять себе не агресивно, проявляють позитивні форми, чим і викликають до себе агресивні реакції; також серед підлітків, є ті, котрі проявляють безпорадність та певну залежність від впливу іншої особи, вони не можуть правильно оцінити складну чи конфліктну ситуацію.

Тож, на рисунку 2.7. зображені результати підлітків групи булерів:

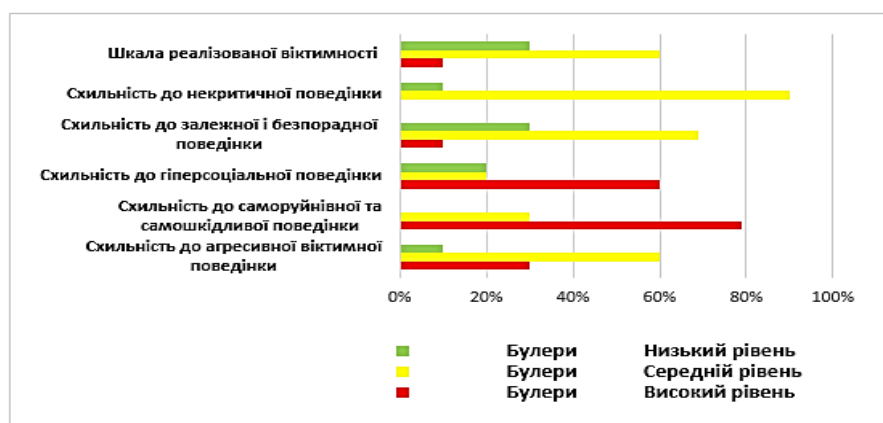

Рис.2.7 Співвідношення показників віктимної поведінки підлітків-булерів

Як видно на графіку 2.7. у підлітків групи булерів на високому рівні домінують такі показники: схильність до гіперсоціальної поведінки(70%) та схильність до саморуйнівної та самошкідливої (60%) поведінки; на середньому рівні – схильність до агресивної (60%), залежної та безпорадної (60%), некритичної (90%) поведінки; схильність до реалізованої віктимності переважає на середньому рівні – 60%. Такі результати свідчать про те, що в підлітків домінують моделі активної та ініціативної віктимної поведінки. Це означає, що підліткам властиво проявляти очікувану поведінку, на їх думку – бажану, підлітки не можуть не вмішатись в конфліктну ситуацію – беруть активну участь та проявляють себе агресивно, наслідки такої форми поведінки не усвідомлюються самими підлітками;

в таких підлітків зачасту висока самооцінка. Також підлітки часто провокують інших до залучення в агресивний процес, приносять їм шкоду та не розуміють отриманих результатів такої поведінки особисто для себе. Часто такі підлітки самі прагнуть викликати до себе прояв агресії, то і стають провокаторами такої поведінки. В даній соціальній групі підлітки відносяться до групи булерів, проте прояв у них активної та ініціативної віктимної поведінки свідчить про, бажання бути не тільки агресором, а й жертвою.

Тож, на рисунку 2.8. зображені результати підлітків групи жертв:

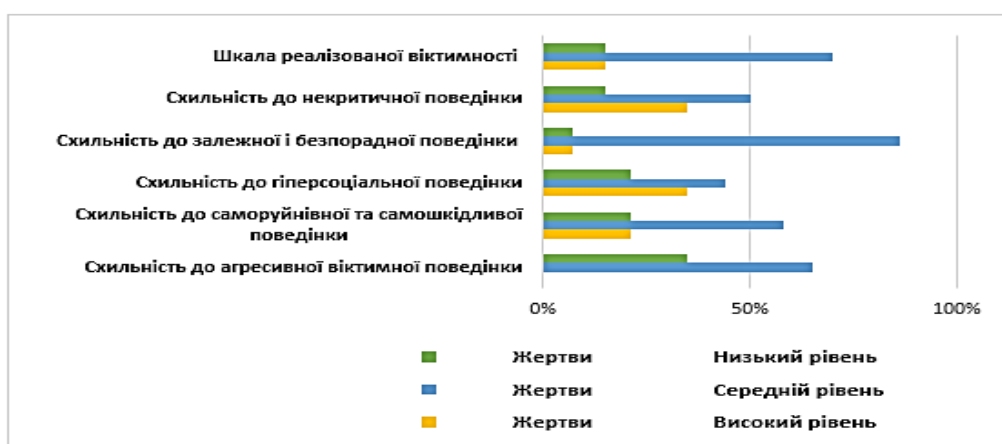

Рис.2.8 Співвідношення показників віктимної поведінки підлітків-жертв

Як видно на графіку 2.8. у підлітків групи жертв показники віктимної поведінки домінують на середньому рівні прояву: схильність до гіперсоціальної поведінки(44%), схильність до саморуйнівної та самошкідливої (58%) поведінки, схильність до агресивної (65%), залежної та безпорадної (86%), некритичної (50%) поведінки, схильність до реалізованої віктимності переважає на середньому рівні – 70%. Варто проаналізувати доволі високі показники за шкалами: схильність до саморуйнівної та самошкідливої поведінки(21%), схильність до гіперсоціальної поведінки(35%), схильність до некритичної поведінки (35%). Відповідно цих показників у підлітків переважають такі моделі віктимної поведінки як – активна, ініціативна, некритична. Отримані показники свідчать про те, що підлітки даної групи являються жертвами агресивної поведінки, їм властиво проявляти жертвовність, провокувати агресора до прояву відповідних реакцій стосовно нього, в

інших випадках такі підлітки схильні до ризику та необдуманого поведінки, яка може нести негативні наслідки. Часто підлітки, які прагнуть опинитись в ролі жертви активної віктимної поведінки не усвідомлюють тих негативних наслідків, які можуть відбутись особисто для них. Серед таких підлітків можуть бути свідомі та необережні провокатори, свідомі та необережні само-кривдники.

Підлітки, що піддаються ініціативній віктимній поведінці, часто демонструють поведінку жертви та таку, яка є соціально прийнятною. Позитивна та правильна поведінка таких підлітків провокує агресорів чинити проти них певні руйнівні дії. Такі підлітки важко миряться із поведінкою, яка виходить за певні норми чи правила. Модель некритичної віктимної поведінки характеризує підлітків як таких, що демонструють необдуманість та невміння оцінювати складні ситуації. Часто такі підлітки необережні, необачні, піддаються впливу емоційних переживань, вікових особливостей, рівня інтелектуального розвитку, хвороби, тощо. Часто такі підлітки схильні до вживання алкоголю, надмірній довірі до інших та їх ідеологізації, виправдовують негативну поведінку.

На рисунку 2.9. зображені результати підлітків групи свідків:

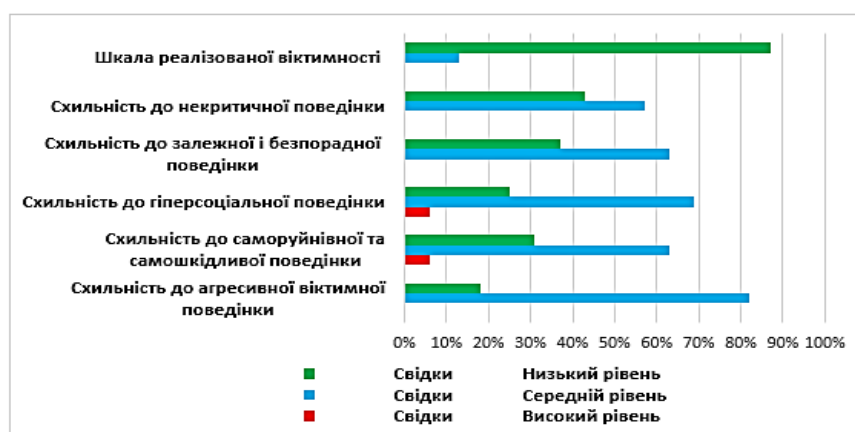

Рис.2.9 Співвідношення показників віктимної поведінки підлітків-свідків

Як видно на графіку 2.9. у підлітків групи свідків показники віктимної поведінки домінують на середньому рівні прояву: схильність до гіперсоціальної поведінки(69%), схильність до саморуйнівної та самошкідливої (63%) поведінки, схильність до агресивної (82%), залежної та безпорадної (63%), некритичної (57%) поведінки, схильність до реалізованої віктимності переважає на низькому рівні –

87%. Варто сказати, що високого рівня прояву критеріїв віктимної поведінки серед підлітків не зафіксовано, а рівень реалізованої віктимності має низький домінуючий показник. Такий результат може свідчити про те, що підлітки не часто опиняються в критичних чи агресивних ситуаціях де потрібно займати активну позицію. У підлітків-свідків може бути уже сформований спосіб поведінки, який допомагає уникати активної участі в агресивних процесах. Таким чином підлітки займають позицію активних та пасивних свідків.

2.3. Аналіз співвідношення даних щодо особливостей агресивності підлітків

Використавши в емпіричному дослідженні критерій Колмагорова-Смірнова (див. Додаток Ж), який призначений для виявлення нормального розподілу чи наявних відхилень від нормального розподілу, отримано наступні дані: *нормальний розподіл виявлено за шкалами:* фізична агресія, емоційна агресія, загальний показник агресії (за методикою «Тест агресивності» Л.Г.Почебут); непряма агресія, роздратування, образа, підозріливість, вербальна агресія, почуття провини, індекс ворожості, індекс агресивності (за методикою «Опитувальник стану агресії» Баса-Дарки); шкала схильності до самошкідливої і саморуйнівної поведінки, шкала схильності до гіперсоціальної поведінки, шкала схильності до залежної і безпорадної поведінки, шкала схильності до некритичної поведінки (за методикою «Діагностики схильності до віктимної поведінки» О. Андроннікової); *відхилення від нормального розподілу наявні в таких показниках:* вербальна агресія, предметна агресія, самоагресія (за методикою «Тест агресивності» Л.Г.Почебут); фізична агресивність, негативізм (за методикою «Опитувальник стану агресії» Баса-Дарки); шкала схильності до агресивної віктимної поведінки, шкала реалізованої

віктимності(за методикою «Діагностики схильності до віктимної поведінки» О. Андроннікової).

Отже, для виявлення особливостей прояву агресії у підлітків, в залежності від ставлення до булінгу, був використаний критерій Т- Стьюдента- для показників із нормальним розподілом даних, та критерій Мана-Уїтні – для показників, що мають відхилення від нормального розподілу.

За допомогою аналізу критерію рівності дисперсій було встановлено, що правомірно застосувати критерій Стьюдента до таких показників: фізична агресія, емоційна агресивність, загальна агресивність; непряма агресія, роздратування, образа, підозріливість, вербальна агресія, почуття провини, індекс ворожості, індекс агресивності; схильність до саморуйнівної та самошкідливої поведінки, схильність до гіперсоціальної поведінки, схильність до залежної та безпорадної поведінки, схильність до некритичної поведінки- оскільки показники значимості більші за 0,05.

Критерій Мана-Уїтні правомірно застосувати до таких показників: вербальна агресія, предметна агресія, емоційна агресія, загальний показник агресії; вербальна агресія, фізична агресія, негативізм, підозріливість, почуття провини, індекс ворожості; схильність до агресивної віктимної поведінки, схильність до реалізованої віктимності - оскільки показник значимості менший за 0,05.

За допомогою критерію Стьюдента були виявлені статистично значимі відмінності між показниками агресії в підлітків відповідно їхнього ставлення до булінгу. Тож, отримані результати у групі досліджуваних підлітків «булери - жертви» (див. Додаток 3) наведені в таблиці 2.5.:

Таблиця 2.5

Результати статистично значимих відмінностей прояву агресії між двома групами підлітків

Показники	<i>показник «булерів»</i>	<i>показник «жертв»</i>	<i>Значущість t-критерію</i>
Загальна агресія	21,6000	17,1429	0,001
Індекс ворожості	14,3000	11,2857	0,04
Схильність до саморуйнівної та самошкідливої поведінки	6,9000	5,0714	0,045

У таблиці 2.5. видно, що загальна агресія, індекс ворожості та схильність до саморуйнівної і самошкідливої поведінки є більш властивими для підлітків-булерів ніж для підлітків-жертв. Такі результати свідчать про те, що під час агресивної поведінки чи агресивних дій стосовно інших, у підлітків-булерів домінують прояви фізичної, вербальної, непрямой, емоційної агресивності, а також низький рівень адаптаційних можливостей у складних ситуаціях. Прояв ворожості більш властивий підліткам-булерам ніж жертвам, оскільки вони проявляють заздрість та ненависть до оточуючих за їхні дії та вчинки, також підлітки дисонують між недовірою до інших та впевненістю в тому, що вони планують певні негативні дії проти них самих. Схильність до саморуйнівної та самошкідливої віктимної поведінки характеризує підлітків-булерів як активних провокаторів.

За допомогою критерію Стьюдента були виявлені статистично значимі відмінності між показниками агресії в підлітків відповідно їхнього ставлення до булінгу. Тож, отримані результати у групі досліджуваних підлітків «булери - свідки» булінгу (див. Додаток К) наведені в таблиці 2.6.:

Таблиця 2.6

Результати статистично значимих відмінностей прояву агресії між двома групами підлітків

Показники	<i>показник «булерів»</i>	<i>показник «свідків»</i>	<i>Значущість t-критерію</i>
Почуття провини	3,1000	5,3125	0,001
Схильність до некритичної поведінки	4,6000	6,0000	0,035

Із таблиці 2.6. видно, що почуття провини більш характерне для підлітків-свідків ніж для булерів. Такий результат свідчить про те, що підлітки перебуваючи на позиції свідків під час булінгу чи агресивних дій стосовно інших людей, схильні до усвідомлення того, що вони є поганими особами, можливо шкодують, що не завадили кривднику, часто їх мучать докори сумління за пасивність в процесі булінгу. Схильність до некритичної поведінки також більш властива для підлітків-булерів ніж для жертв, оскільки вони часто проявляють необачність та необережність у діяльності та формах поведінки.

За допомогою критерію Стьюдента були виявлені статистично значимі відмінності між показниками агресії в підлітків відповідно їхнього ставлення до булінгу. Тож, отримані результати у групі досліджуваних підлітків «жертви-свідки» булінгу (див. Додаток Л) наведені в таблиці 2.7.:

Таблиця 2.7

Результати статистично значимих відмінностей прояву агресії між двома групами підлітків

Показники	<i>показник «жертв»</i>	<i>показник «свідків»</i>	<i>Значущість t-критерію</i>
Емоційна агресивність	3,2143	4,6875	0,006
Індекс ворожості	6,6429	8,5625	0,045
Схильність до некритичної поведінки	4,2143	6,0000	0,038

Із таблиці 2.7. видно, що емоційна агресивність, індекс ворожості та схильність до некритичної поведінки більше виражені у підлітків-свідків ніж у підлітків-жертв. Це свідчить про те, що підлітки-свідки під час вчинення агресії чи булінгу стосовно інших людей, використовують емоційні форми агресивності, які викликають емоційне відчуження, відчувають ворожість, неприязнь, проявляють недобррозичливість в основному по відношенню до жертв. Прояв ворожості та схильності до некритичної поведінки більш властивий підліткам-свідкам ніж жертвам, оскільки вони проявляють заздрість та ненависть до оточуючих за їхні дії та вчинки; вони часто проявляють необачність та необережність у діяльності та формах поведінки.

За допомогою критерію U Мана-Уїтні були виявлені статистично значимі відмінності між показниками агресії в підлітків відповідно їхнього ставлення до булінгу(див. Додаток М) Результати наведені в таблиці 2.8.:

Таблиця 2.8

Результати статистично значимих відмінностей прояву агресії у підлітків

Показники	<i>показник «булерів»</i>	<i>показник «жертв»</i>	<i>Значущість t-критерію</i>
Емоційна агресія	16,00	10,00	0,042
Самоагресія	16,40	9,71	0,022
Почуття провини	8,95	15,04	0,036
Схильність до агресивної віктимної поведінки	16,95	9,32	0,007

Із таблиці 2.8. видно, що емоційна агресія, самоагресія та схильність до агресивної віктимної поведінки більш властиві для підлітків-булерів ніж для підлітків-жертв.

Це свідчить про те, що булери проявляють емоційні форми агресивності, які викликають емоційне відчуження, ворожість, неприязнь, проявляють недобррозичливість в основному по відношенню до жертв; підлітки-булери, на відміну від жертв, перебувають в ситуації дисгармонії із власним Я, в них наявні слабкі механізми захисту та адаптації; зовнішньо булери не проявляють слабкості, але внутрішні переживання є мало захищеними в ситуації прояву агресії; схильність до агресивної віктимної поведінки характеризує підлітків-булерів як осіб, що схильні потрапляти в небезпечні ситуації, які виникають через прояв їхньої агресивності. Почуття провини більш властиве для підлітків-жертв ніж для булерів, оскільки, перебуваючи в ситуації булінгу чи агресивної поведінки, вони схильні шукати причину таких дій в собі, звинувачувати себе та жаліти.

За допомогою критерію U Мана-Уїтні були виявлені статистично значимі відмінності між показниками агресії в підлітків відповідно їхнього ставлення до булінгу. Тож, отримані результати у групі досліджуваних підлітків «булери-свідки» булінгу (див. Додаток Н) наведені в таблиці 2.9.:

Таблиця 2.9

Результати статистично значимих відмінностей прояву агресії між двома групами підлітків

Показники	<i>показник «булерів»</i>	<i>показник «свідків»</i>	<i>Значущість t-критерію</i>
Загальний показник агресії	20,90	8,88	0,01

У таблиці 2.9., можна побачити, що загальна агресія більш властива для підлітків-булерів ніж для підлітків-свідків.

Така відмінність полягає в тому, що булери під час агресивної поведінки стосовно інших застосовують різні форми агресії – фізичну, вербальну, пряму та

непряму, емоційну і самоагресію, вважаючи, що їх застосування принесе їм бажаний результат.

Підлітки-свідки ж, займають активні або пасивні позиції, і не часто стають учасниками такої ситуації: пасивні спостерігачі не проявляють ніякої участі та не застосовують агресивних форм.

Були виявлені статистично значимі відмінності між показниками агресії в підлітків відповідно їхнього ставлення до булінгу у групі досліджуваних підлітків «жертви-свідки» (див. Додаток П). Результати у таблиці 2.10:

Таблиця 2.10

Результати статистично значимих відмінностей прояву агресії між двома групами підлітків

Показники	<i>показник «жертв»</i>	<i>показник «свідків»</i>	<i>Значущість t-критерію</i>
Загальний показник агресії	8,57	21,56	0,01
Вербальна агресія	11,89	18,66	0,034
Підозріливість	11,97	19,21	0,036

Відповідно до таблиці 2.10., загальна агресія, особливо вербальна, а також підозріливість є більш притаманними у поведінці підлітків-свідків ніж у підлітків-жертв.

Такі відмінності можна пояснити наступним чином: підлітки-свідки є активними або пасивними учасниками булінгу і їм властиво проявляти агресію у різних її формах, найбільш характернішою для них є саме вербальна – це образи, грубі слова та вислови, знущання із жертви, вербальна підтримка кривдника, моральний тиск, підбурювання, тощо.

2.4. Рекомендації щодо профілактики булінгу серед підлітків

Профілактика булінгу серед підлітків є актуальною ще й тому, що агресивна поведінка та насильство впливає на особистість дитини та змінює її моральні поняття і цінності, у них руйнується усвідомлення індивідуальної та колективної відповідальності. Саме отримання таких показників зумовило актуальність надання рекомендацій щодо профілактики булінгу серед підліткової молоді в навчальному середовищі.

Організована профілактика булінгу серед підлітків має передбачати та форми та відповідні напрямки роботи:

- 1) просвітницька робота серед шкільного суспільства щодо поширення негативних агресивних явищ, таких як булінг, цькування, третирування;
- 2) інформування психологами та соціальними працівниками навчальних закладів дітей та підлітків про насильство та булінг як його вид;
- 3) процес формування правової свідомості серед учнів та формування у них відповідальності за власне та чуже життя;
- 4) процес формування навичок розпізнавання форм насильства серед вчителів та батьків, що стосуються їх власної поведінки і поведінки дітей;
- 5) створення в навчальному середовищі відповідних умов недопущення появи булінгу та проведення профілактичних робіт;
- 6) сприяння з боку адміністрації школи, педагогів та психологів у процесі зміцнення захисних механізмів серед дітей;
- 7) проведення профілактичних бесід з підлітками;
- 8) організація роботи із волонтерськими центрами;
- 9) часте проведення соціально-психологічних тренінгів;
- 10) проведення різних конкурсів та соціальних акцій стосовно булінгу.

Якщо говорити про профілактику булінгу серед підлітків, то варто також запроваджувати наступні заходи:

- створити перелік установ та організацій, які можуть допомогти у подоланні проблематики булінгу серед підлітків;

- варто розробити пам'ятки для учнів по типу «Ми проти насильства», тощо;
- адміністрації навчального закладу разом із психолого-соціальним колективом розробити програму профілактики булінгу в середовищі підлітків;
- планування спільної діяльності шкільних суб'єктів(вчителів, психологів, соціальних педагогів, класних керівників) діяльності щодо протидії булінгу;
- налагоджувати взаємовідносини та співпрацю із центрами соціальних служб по захисту прав дитини, позашкільними організаціями, недержавними установами;
- створення на базі навчального закладу служби шкільної медіації, з метою вирішення конфліктних ситуацій через примирення конфліктуючих сторін.

В ході даного дипломного дослідження було встановлено, що існують статистично значимі відмінності в прояві особливостей агресивності підлітків відповідно до їх відношення до булінгу. А саме: в груп «булери-жертви» прояв загальної агресивності, індексу ворожості, схильності до агресивної поведінки, схильності до саморуйнівної та самошкідливої поведінки, емоційної агресії, самоагресії, почуття провини – більш властивий булерам; в групі «булери-свідки» прояв почуття провини, схильності до некритичної поведінки, загальної агресивності -більш властивий для свідків; в групі жертви-свідки прояв емоційної агресії, індексу ворожості, загальної агресивності, вербальної агресії, підозрливості та схильності до некритичної поведінки – більш властивий для свідків.

Було встановлено, що прояв агресивної поведінки та ознак і схильності до булінгу, властивий підліткам-булерам та підліткам-свідкам. І на основі отриманих результатів пропонуємо конкретні рекомендації, щодо профілактики прояву булінгу серед булерів та свідків даного виду насильницької поведінки:

- 1- проведення круглих столів з використанням медіа-презентацій, із участю вчителів на тематики булінгу;
- 2- проведення педагогічних нарад, розробка чітких схем регулювання булінгу та насильства серед підлітків, формування необхідних компетенцій вчителів щодо подолання наслідків насильства, запровадження практичних занять та зустрічей між вчителями, психологами та адміністрацією навчальних закладів;

- 3- системні виступи психолога чи/або соціального педагога перед батьками з тематикою булінгу та насильства, надання їм практичних рекомендацій подолання дитячої агресивності;
- 4- проведення регулярних анкетувань серед учнівської молоді, для того щоб вчасно виявляти прояви насильства та булінгу серед дітей(наприклад, методики діагностики рівня агресії Басса-Дарки, методика «Стиль поведінки в конфліктних ситуаціях» К. Томаса, опитувальник «СМОАЛ», опитувальник «Ризик булінгу» авторів А. Бочавер, В. Кузнецової, П. Дмитрівського та інших; опитувальник «Ситуація булінгу в школі» В. Петросянц; тощо);
- 5- проведення семінарів-тренінгів серед підлітків з метою формування в них відповідальності за наслідки агресивної та насильницької поведінки;
- 6- проведення з учнями бесід психологом та соціальним педагогом на теми прикладу – «Повноцінна особистість», «Моє життя – відсутність агресії», «Я можу протидіяти булінгу», тощо;
- 7- проведення тренінгових занять із підлітками, наприклад «Мої негативні емоції», «Профілактика моєї агресії», «Молодь – проти булінгу», тощо;
- 8- проведення серед підлітків, зустрічей, групових годин спілкування, круглих столів, дискусій та диспутів, конференцій із залученням різних спеціалістів;
- 9- створення інформаційних стендів для ознайомлення учнів з переліком організацій та установ, до яких можна звернутись у випадку насильства та булінгу, долучення до офіційних соціальних мереж та угруповань соціальної допомоги, тощо;
- 10- проведення регулярних зустрічей з батьками підлітків та ознайомлення їх із методами профілактики булінгу та правилами здорового спілкування, тощо.

Отже, підсумовуючи все сказане вище, варто зазначити, що профілактична робота по протидії булінгу та насильству серед підлітків має носити системний та регулярний характер. Не достатньо просто інформувати дітей та їх батьків про наявність такої проблеми як булінг – потрібно проводити активну просвітницьку, навчальну, профілактичну та корекційну роботу і не тільки з дітьми, а й з їх батьками, вчителями.

Висновок до розділу 2

На основі емпіричного дослідження особливостей агресивності підлітків у відповідності до їх ставлення до булінгу можна проаналізувати основні результати проблеми дослідження на даному етапі.

На основі проведення анкетування було встановлено, що 67% підлітки розуміють значення булінгу, а 56% опитаних стикались із його проявами та насильством в школі; серед найпоширеніших прикладів булінгу підлітки назвали - бійки, словесні образи, псування особистих речей, знущання та насміхання в соціальних мережах, штовхання, психологічне приниження, залякування; 56% підлітків вважають, що булінгом є емоційне насилля, а не тільки фізичне; 30% підлітків вважають, що до них застосовували булінг через зовнішність, а 12% - через прихильніше ставлення вчителя; під час булінгу 11% підлітків відстоюють себе та свою позицію, 40% - прогулюють школу, 18% підлітків – роблять вигляд, ніби нічого не сталося, і 10% респондентів звертаються за допомогою до дорослих; 26% респондентів вважають, що ніяк не можуть зарадити такому явищу як булінг, 20% - вважають за правильне звернутись по допомогу до батьків, 25% - прагнуть самостійно вирішувати таку ситуацію; 28% підлітків вважають, що можуть самостійно вирішити проблему насильства, 20% підлітків не можуть зарадити ситуації булінгу, а 10% підлітків - вважають, що лише дорослі можуть їм допомогти в таких ситуаціях; 26% підлітків відповіли, що не знають до кого звернутись за допомогою під час булінгу, 20% - звернуться до дорослих, 24% - знають про існування гарячої лінії щодо захисту прав дитини, 12% підлітків – вважають, що варто звертатись на гарячу лінію протидії булінгу. Отже на основі анкетування було визначено, що серед респондентів 35% - це жертви булінгу, 25% - булери, а 40% - свідки.

На основі проведених діагностичних методик отримані наступні показники: у підлітків показники типів агресії домінують на середньому рівні: вербальна агресія – 70%, фізична агресія – 45%, предметна агресія – 80%, емоційна агресія – 50%, самоагресія – 55%, загальний показник агресії – 97%; фізична агресія в

підлітків домінує на середньому рівні 63% , непряма агресія 50% – на високому рівні, роздратування домінує на середньому рівні 55%, негативізм переважає на низькому рівні – 70%, образа 45% – на середньому, підозріливість домінує на середньому рівні 40%, вербальна агресія 26%– має підвищений рівень прояву, почуття провини 40%– також підвищений рівень, індекс ворожості 53% та індекс агресивності 50% в підлітків переважає на середньому рівні; схильність до агресивної віктимної поведінки у підлітків домінує на середньому рівні – 70%, схильність до саморуїнливої та самошкідливої поведінки – переважає на середньому рівні 50% , схильність до гіперсоціальної поведінки – домінує на середньому рівні у 47% підлітків, схильність до залежної і безпорадної поведінки – переважає на середньому рівні у 70%, схильність до некритичної поведінки в підлітків переважає на середньому рівні – 62%, а показник реалізованої віктимності домінує на низькому рівні у 60% респондентів.

За допомогою порівняльного аналізу були виявлені статистично значимі відмінності в прояві особливостей агресивності підлітків відповідно до їх відношення до булінгу: в групі №1 (булери-жертви) прояв загальної агресивності, індексу ворожості, схильності до агресивної поведінки, схильності до саморуїнливої та самошкідливої поведінки, емоційної агресії, самоагресії, почуття провини – більш властивий булерам; в групі №2 (булери-свідки) прояв почуття провини, схильності до некритичної поведінки, загальної агресивності -більш властивий для свідків; в групі №3 (жертви-свідки) прояв емоційної агресії, індексу ворожості, загальної агресивності, вербальної агресії, підозріливості та схильності до некритичної поведінки – більш властивий для свідків.

На основі теоретичного та емпіричного дослідження особливостей прояву агресивності серед підлітків у відповідності до їх ставлення до булінгу актуальним завданням стало надання практичних рекомендацій щодо профілактики у підлітків агресії та агресивної поведінки через такі методи роботи як: групові завдання, тренінги, дискусії, бесіди, анкетування, рольові ігри, інтерактивний театр, мозковий штурм, арт-терапія, методи медіа-терапії, групові обговорення, лекторії, виступи спеціалістів, тощо.

ВИСНОВКИ

Дослідження особливостей агресивності підлітків відповідно до ставлення стосовно булінгу, дало можливість сформулювати висновки.

Агресивність – це ситуація готовності людини до агресивної поведінки, яка виступає стійкою характеристикою особистості. Серед головних різновидів агресії особистості варто виділити: фізичну, вербальну, пряму-непряму, інструментальну, ворожу, самоагресію. Серед актуальних причин, які здійснюють вплив на прояв та характер агресивності особистості виділяють: статеві, вікові, навчальні, етнічні, расові, професійні, соціальні, психологічні, біологічні, соціокультурні. Серед головних чинників, які впливають на агресивність підлітків та їх агресивну поведінку можна назвати наступні: спрямованість та самосвідомість – низький рівень моральних уявлень та цінностей, неадекватна самооцінка, тощо; індивідуально-психологічні чинники – нестабільність прояву емоцій, висока тривожність, низький показник інтелекту, відсутність самоконтролю та прогнозування поведінки; соціально-психологічні чинники – статус в групі, низька адаптація, негативний емоційний клімат в сім'ї, погане виховання, вплив ЗМІ та соціальних мереж, тощо.

Булінг у школі – це доволі складний процес, що розуміється як соціальна ситуація, що має специфічний характер та виникає в групі на заснованих порушеннях поведінки та стосунків, така поведінка породжує специфічну динаміку серед учнів – розподіл ролей (булер, жертва, свідок) та статусу, руйнування цінностей та норм групи, тощо. Серед причин виникнення явища булінгу можна виділити – особистісні, соціальні, сімейні, причини середовища. Серед загальної класифікації булінгу варто охарактеризувати такі види :прихований, що проявляється у бойкотах, маніпуляціях, розповсюдженню чуток та брехні, тощо, такий булінг частіше притаманний дівчаткам; прямий булінг проявляється у фізичній агресії, в сексуальному та психологічному насильстві – наприклад, переслідування, залякування, емоційний та моральний тиск, тощо.

Шкільний булінг може виникати в ситуації боротьби учнів за владу чи високий статус, коли є потреба задоволення власних потреб та цінностей, коли така поведінка стає маніпулятивною в соціумі, на основі чого утворюється специфічна, часто негативна, групова динаміка та відбувається низький рівень розвитку особистості сучасної молоді.

На основі проведення анкетування було встановлено, що підлітки розуміють значення булінгу, а значна їх частина стикались із його проявами та насильством в школі; серед найпоширеніших прикладів булінгу підлітки назвали - бійки, словесні образи, псування особистих речей, знущання та насміхання в соціальних мережах, штовхання, психологічне приниження, залякування; підлітків вважають, що булінгом є емоційне насилля, а не тільки фізичне; більшість підлітків вважають, що до них застосовували булінг через зовнішність, через прихильніше ставлення вчителя; під час булінгу підлітки частіше - прогулюють школу, роблять вигляд, ніби нічого не сталося, вважають, що ніяк не можуть зарадити такому явищу як булінг, частина підлітків прагнуть самостійно вирішувати таку ситуацію; в основному підлітки не знають до кого звернутись за допомогою під час булінгу, частина опитаних звернеться до дорослих, а також вони знають про існування гарячої лінії щодо захисту прав дитини. Отже на основі анкетування було визначено, що серед респондентів 35% - це жертви булінгу, 25% - булери, а 40% - свідки.

На основі проведених діагностичних методик отримані наступні показники: у підлітків показники типів агресії домінують на середньому рівні: вербальна агресія, фізична агресія, предметна агресія, емоційна агресія, самоагресія, загальний показник агресії; непряма агресія домінує на високому рівні, роздратування домінує на середньому рівні, негативізм переважає на низькому, образа та підозріливість – на середньому, вербальна агресія – має підвищений рівень прояву, почуття провини – також підвищений рівень, індекс ворожості та індекс агресивності в підлітків переважає на середньому рівні.

Складові віктимної поведінки домінують в підлітків на середньому рівні: схильність до агресивної віктимної поведінки, схильність до саморуйнівної та

самошкідливої поведінки, схильність до гіперсоціальної поведінки, схильність до залежної і безпорадної поведінки, схильність до некритичної поведінки. Лише показник реалізованої віктимності домінує на низькому рівні.

За допомогою порівняльного аналізу були виявлені статистично значимі відмінності в прояві особливостей агресивності підлітків відповідно до їх відношення до булінгу: в групі №1 (булери-жертви) прояв загальної агресивності, індексу ворожості, схильності до агресивної поведінки, схильності до саморуйнівної та самошкідливої поведінки, емоційної агресії, самоагресії, почуття провини – більш властивий булерам; в групі №2 (булери-свідки) прояв почуття провини, схильності до некритичної поведінки, загальної агресивності -більш властивий для свідків; в групі №3 (жертви-свідки) прояв емоційної агресії, індексу ворожості, загальної агресивності, вербальної агресії, підозріливості та схильності до некритичної поведінки – більш властивий для свідків.

На основі теоретичного та емпіричного дослідження особливостей прояву агресивності серед підлітків у відповідності до їх ставлення до булінгу актуальним завданням стало надання практичних рекомендацій щодо профілактики у підлітків агресії та агресивної поведінки через такі методи роботи як: групові завдання, тренінги, дискусії, бесіди, анкетування, рольові ігри, інтерактивний театр, мозковий штурм, арт-терапія, методи медіа-терапії, групові обговорення, лекторії, виступи спеціалістів, тощо.

Підсумовуючи все сказане вище, варто зазначити, що профілактична робота по протидії булінгу та насильству серед підлітків має носити системний та регулярний характер. Не достатньо просто інформувати дітей та їх батьків про наявність такої проблеми як булінг – потрібно проводити активну просвітницьку, навчальну, профілактичну та корекційну роботу і не тільки з дітьми, а й з їх батьками, вчителями. Варто пам'ятати, що булінг найактивніше проявляється саме в підлітковому віці, і тому важливим завдання профілактичної та в подальшому корекційної роботи є розпізнавання, аналіз та прийняття певних мір, стосовно подолання прояву агресії та насильства серед підліткової молоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеєнко Т. Ф. Булінг і мобінг: причини розвитку і шляхи профілактики // Особистість у просторі виховних інновацій: матеріали Всеукр.наук.-практ.конф. Івано-Франківськ, 2018.-С.19-25.
2. Балухтіна О.М., Довженко Д.В. Соціологічні виміри агресивної поведінки підлітків. Тези доповідей науковопрактичної конференції/Редкол.: В.В. Наумик (відпов. ред.).– Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка», 2020.-С. 90-91.
3. Бегеза Л. Є. Особливості впливу взаємин у сім'ї на агресивність підлітків з адиктивною поведінкою / Л. Є. Бегеза, В. В. Трофимчук // Психологічний часопис.-2019. - Т. 5.- Вип. 12. - С. 207-219.
4. Бойко-Бузиль Ю. Ю. Особливості прояву дитячого та учительського булінгу в шкільному середовищі / Ю. Ю. Бойко-Бузиль, Л. С. Процик // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки.-2020.-Вип.1. - С. 86-94.
5. Борисова В. О. Агресивність у підлітковому віці та вплив на неї вікових криз / В. О. Борисова, О. В. Ігнатенко // Вісник Київського інституту бізнесу та технологій. - 2017. - № 2. - С. 75.
6. Босак О. С. Агресивна поведінка у підлітковому віці як соціальна проблема/ Наукові праці МАУП : зб. наук. пр. / Міжрегіон. акад. упр. персоналом. – Київ, 2016. - Вип. 49. - С. 189–197.
7. Видра О. Г. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник для ВНЗ/ Міністерство освіти і науки України ; Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка.-Київ : Центр учбової літератури, 2016.-111 с.
8. Волянська О. В. Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації/ Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого//Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія.-2017.-Вип. 3 (30).-С.117-134.
9. Годецька Т. Нова українська школа на шляху вирішення проблеми булінгу/ Т. Годецька .-2018. -Вип. 3– С. 69–77.

10. Денисова М. Ф. Підліткова агресія, причини та фактори ризику / М.Ф.Денисова, Н. М. Музика, З. А. Шкіряк-Ніжник.-2019.-Т.14.-Вип.8.-С.470-474.
11. Джуська А. В. Булінг – порушення права дитини на повагу до її гідності/ А. В Джуська, В. В. Джуський// Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки.-2019.-Вип 30 (69).– С. 26–33.
12. Дмитрієва С. Підліткова агресивність та шляхи її корекції / С. Дмитрієва, О.Мачушник.-2018.-Вип.1.-С.108-117.
13. Дуткевич Т. В. Загальна психологія. Теоретичний курс: навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2019.- 388 с.
14. Журавко Т. В. Булінг як соціально-психологічна проблема в освітньому середовищі / Т. В. Журавко// Теорія і практика сучасної психології. – 2019. – Вип. 6. – Т. 1. – С. 47–50.
15. Закалик Г. М. Булери та жертви булінгу як соціально-психологічна проблема безпеки особистості в освітньому просторі / Г. М. Закалик, О. В. Войцеховська, Н.М. Шувар // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки. - 2018. - Вип. 1(2). - С. 124-130.
16. Зварич І. Булінг у закладах освіти України і США / І. Зварич // Нова педагогічна думка. - 2020. – Вип. 2. - С. 3-7.
17. Качмар О. Особливості прояву агресії в підлітковому віці та способи її профілактики й подолання/ Науковий вісник. Серія «Філософія». – Харків: ХНПУ, 2017. – Вип.48 (2).- С.150-162.
18. Коваль Г. В.Сучасні підходи до визначення та класифікації булінгу в шкільних підліткових колективах / Г. В. Коваль, Г. О. Алексеєнко . - 2016. - Т. 269.-Вип. 257. - С. 7-11.
19. Коковіхіна, О. С. Агресивність у контексті гендерної ідентичності / А. В. Коверец // Інсайт : психологічні виміри суспільства : матер. міжнар. конф. / ред. кол. : І. С. Попович, С. І. Бабатіна, І. Р. Крупник та ін. – Херсон : ВД «Гельветика», 2019. – Вип. 1(16). – С. 135-137.

20. Кочолодзян М. Булінг: соціологічний та юридичний аспекти проблематики / М. Кочолодзян // Журнал східноєвропейського права.-2020.-Вип. 76. - С. 200-207.
21. Лалак Н.В. Шкільний булінг як актуальна педагогічна проблема сьогодення / Н.В. Лалак, В. Пеняк // Міжнародний науковий журнал «Освіта і наука» /Мукачево-Ченстохова, 2019. – Вип. 1(26). – С. 132–136.
22. Лепіна Ю. П. Взаємозв'язок індивідуальних типологічних особливостей та агресивності особистості:кваліфікаційна робота магістра спеціальності 053 «Психологія» / наук. керівник Т.В.Скрипаченко. Запоріжжя:ЗНУ, 2020.- 125 с.
23. Литвиненко Я. Упровадження програм профілактики шкільного булінгу серед підлітків / Я. Литвиненко // Вісник Київського нац. універ. ім. Т. Шевченка.- 2020. - Вип. 1. - С. 37-41.
24. Лобанова А.С. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. - К.: Вид-во «Каравела», 2017. – 470 с.
25. Мальцева О. А. Профілактика жорстокості і агресивності в підлітковому віці. Педагогіка та психологія, 2019.-Вип. 7. – С. 51-54.
26. Мілінчук С. Насилля як соціально-педагогічна проблема особистості: теоретичний аспект/С. Мілінчук//Педагогічний часопис.-2018.-Вип.2.-С.132-137.
27. Міхеєва Л. В. Булінг в освітньому середовищі: аналіз, шляхи подолання/Науковий вісник.-Херсон, 2019.-Вип.1.-С. 154–158.
28. Плутицька К. М. Підходи до розуміння булінгу як форми шкільного насильства / Науковий вісник. Серія : Юриспруденція. -2017.-Вип. 29(2).-С. 78-80.
29. Погорєлова О. І.Психологічні особливості підлітків, включених в ситуацію кібербулінгу, Ужгород, 2016.-С. 47–53.
30. Подкопаєва Ю. В. Психологічні особливості агресивної поведінки підлітків / Ю. В. Подкопаєва, Є. В. Дубешко. // Авіаційна та екстремальна психологія у контексті технологічних досягнень: збірник наукових праць / за заг. ред. Л.В.Помиткіної, Т.В. Вашеки, О.М. Ічанської. – К., 2019. – 317 с.

31. Потоцька І. С. Психологічні особливості прояву кібербулінгу у сучасних школярів / І.С. Потоцька, Т. П. Рисинець, Л. С. Лойко, А. А. Демяненко // Теоретичні і прикладні проблеми психології. - 2018. – Вип. 1. - С. 280-289.

32. Поточна В. І. Взаємозв'язок індивідуальних особливостей особистості та проявів булінгу / В. І. Поточна // Теоретичні і прикладні проблеми психології. - 2020. - № 3(2). - С. 121-131.

33. Приходько Ю. О. Психологічний словник-довідник: Навч. посіб. / Ю.О.Приходько, В. І. Юрченко – К: Каравела, 2016. – 328 с.

34. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню): Закон України від 18.12.2018.URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text> (дата звернення 27.04.2021).

35. Савельєв Ю. Б. Виключення та насильство: чи існує булінг в українській школі.-Київ, 2019.- С. 71 – 79.

36. Семенюк Л. К.Психологічні особливості агресивної поведінки підлітків.- Київ, 2018.-185 с.

37. Стельмах С. С. Вікові аспекти виникнення булінгу серед дітей /Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. - 2016. - Вип. 133. - С. 204-207.

38. Соболев Є. Ю. Булінг в освітньому середовищі – детермінанти та форми / Наукові записки. Серія : Право. - 2020. - Вип. 8. - С. 4-9.

39. Соболев Є. Ю. Сучасний аналіз судових справ, пов'язаних із вчиненням булінгу (цькування) учасниками освітнього процесу в Україні / Є. Ю. Соболев // Актуальні проблеми правознавства. - 2020. - Вип. 3. - С. 87-92.

40. Сподобаєва, А. Д. Агресивність у підлітковому віці: причини, профілактика / А.Д. Сподобаєва // Інсайт : психологічні виміри суспільства : матер. міжнар. конф./ ред. кол. : І. С. Попович, С. І. Бабатіна, І. Р. Крупник та ін. – Херсон : ВД «Гельветика», 2019. – Вип. 1(16). – С. 264-266.

41. Томчук С.М., Томчук М.І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі: [монографія] / Сергій Михайлович Томчук, Михайло Іванович Томчук. – Вінниця: КВНЗ «ВАНУ», 2018. – 200 с.

42. Трофимчук В. В. Теоретичний аналіз феномену "агресивність особистості" / В. В. Трофимчук // Проблеми сучасної психології. - 2018. – Вип. 1. - С. 184-188.

43. Шубертій Н.Г., Сомова М.А. Психологічні особливості підліткової агресивності. Тези доповідей науковопрактичної конференції / Редкол. :В.В. Наумик (відпов. ред.).-Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка»,2020.-С.56-58.

44. Щамбура Ю. Ставлення сучасних підлітків до булінгу / Ю. Щамбура, І.Пивоварчик, М. Скоромна // Наука і освіта. - 2019. – Вип. 1. - С. 11-20.

45. Янішевська К. Д. Деякі проблеми протидії булінгу в Україні та шляхи їх вирішення / К. Д. Янішевська, О. О. Тимошенко // Правові новели. - 2018. – Вип. 4. - С. 270-275.